HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:4 • 2003

Historievetenskapen och minnet av det förflutna

Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2001*, Hjalmarsson & Högberg Förlag, Stockholm 2001. 558 s.

Ådalen har på något vis kommit att ses såsom tillhörande en annan värld, en värld innan den svenska modellen utvecklades, en värld på andra sidan Saltsjöbaden. Fem obeväpnade människor sköts ihjäl när utkommenderad militär öppnade eld mot ett demonstrationståg mot strejkbrytare Kristi Himmelsfärdsdagen 1931. Långa perioder har händelsen varit förträngd från minnesbilderna av det förflutna såsom något atypiskt och främmande.

Men i vissa tider har bilden av Ådalen plockats fram som ett varnande exempel på vad som kan hända om man inte ser upp eller som ett kontrasterande avstamp för att visa hur mycket bättre allting blev efter den nationella chocken. Bilden av Ådalen har vid sådana tillfällen haft ett mobiliserande syfte.

Det är spänningen mellan olika Ådalsbilder som är målet för Roger Johanssons doktorsavhandling. Fokuseringen är på bruket av händelserna *ex post* och inte händelserna i sig. En huvudfråga är vilka olika Ådalsbilder som funnits. En annan huvudfråga gäller den historiska kontexten i vilken de olika bilderna mobiliserats. För att nå kontrastverkan undersöker Roger Johansson också folkhemsbegreppet som en sorts motbild till Ådalen. Med dessa båda huvudinfallsvinklar är syftet med avhandlingen att göra den process synlig där produktion och förmedling av historia äger rum.

De frågor som Roger Johansson inom denna ram mer specifikt söker besvara är:

Hur växte de olika Ådalsbilderna fram och hur fick de sitt starka symbolvärde?

Vilka var de samtida Ådalsbilderna 1931?

I vilka sammanhang har de olika Ådalsbilderna fortsatt att vara konfliktfyllda genom svensk 1900-talshistoria?

Analysen utförs efter inledningskapitlet i ytterligare nio kapitel. Det första av dessa är mer metodologiskt/teoretiskt orienterat kring historia, historiemedvetande och historieproduktion. Därefter uppehåller sig Johansson i tre kapitel kring olika aspekter av händelserna majdagarna 1931. ”Skotten i Lunde” är en rekonstruktion av själva händelserna. ”Bilden av Ådalen i svensk inrikespolitik” är snarast en redogörelse för den samtida politiska debatten och de omedelbara politiska reaktionerna efter dödsskjutningen. ”Ådalen och svensk inrikespolitik” är också liksom kapitel 6 ”Kampen om eftermälet” en analys av situationen i omedelbar anslutning till skotten. Först kapitlen 7–10 med början på sidan 225 tar sig an vad författaren anger vara huvudsyftet: bilden av Ådalen i eftermälet.

Dessa fyra kapitel kring huvudproblemet är välskrivna och övertygande. Johansson undersöker hur Ådalen skildrats i fackföreningshistoriker mellan 1931 och 1989, i läroböcker i grundskolan mellan 1945 och 1996, i Bo Widerbergs film *Ådalen 31* från 1969 och under 1981 mitt i löntagarfondsdebatten och inför ett förestående val med invigning av ett monument. De skiftande bilderna i den professionella historievetenskapen diskuteras också. Källor till analysen av bilden i eftermälet är spel- och journalfilmer, akademiska handböcker och annan akademisk litteratur, fackföreningshistoriker, skönlitteratur och monumentet från 1981.

I huvudsak analyserar Roger Johansson fyra bilder av Ådalen:

1. En socialdemokratisk, där skotten ses som en tragedi. Korttänkta och oresonliga arbetsgivare provocerade kommunisterna, som dock genom stormningen av Milos, fartyget där strejkbrytarna lastade massa, dagen före dödsskotten, och genom stenkastning mot militären under själva demonstrationen, trotsade gällande lagar och förordningar. Sammantaget mynnar bilden ut i omdömet ”olyckliga omständigheter”.
2. En kommunistisk, där händelserna beskrivs som mord i en offensiv från SAF och borgerligheten med uttryckligt syfte att krossa fackföreningarna och arbetarrörelsen.
3. Vänstersocialisternas och Kilbomskommunisternas bild, som ligger nära den kommunistiska med mord i en offensiv från arbetsgivarna och borgerligheten i syfte att pressa tillbaka arbetarnas levnadsstandard. Det handlar här mer om en ekonomisk fördelningskamp än en existentiell kamp som i kommunisternas bild.
4. Högerns bild, där skotten ses som nödvändiga för att stoppa kommunistiska våldsverkare och upprätthålla samhällsordningen. Demonstrationerna mot strejkbrytarna var ett led i en revolutionär kamp och fjärrstyrd från Moskva.

Det grundtema som dessa fyra bilder utgör finns kvar hela tiden sedan 1931. Det är variationerna i grundtemat som Roger Johansson undersöker. Tidsmässigt ligger fokus på 1960-talets slut samt slutet på 1970- och början på 1980-talet. Under perioden från 1940-talet till slutet av 1960-talet fanns egentligen ingen bild av Ådalen i historiemedvetandet. Saltsjöbaden överskuggade helt Ådalen.

Metodologiskt är den tyske begreppshistorikern Reinhart Koselleck en stor inspirationskälla.[1] I hans synsätt formas moderniteten i en spänning mellan kritik

1. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Frankfurt/Main 1992 (1954). Engelsk upplaga: Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford 1988; Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/Main 1995 (1979). Engelsk upplaga: Reinhart Koselleck, *Futures Past.*

och samhälleliga kristillstånd som kritiken framprovocerar. Kritiken bygger på tanken att framtiden kan formas och att allt kan bli bättre. Kritiken innebär en expansion från våra ackumulerade erfarenheter genom uppställande av nya förväntningshorisonter. Kritiken vill inte bara rasera utan också bygga nytt. Med attraktiva begrepp, antingen attraktionen kommer genom omtolkning av gamla begrepp eller formulering av nya, sker mobilisering mot nya mål. Språket i politiken blir nyckelfrågan i Kosellecks metodologi. Därvid gäller att det inte finns någon identitet mellan vårt språk och den sociala ”verkligheten” av det enkla skälet att varje ord/begrepp säger både mer och mindre om den verklighet det är tänkt att täcka. Vårt ordförråd är stort, men inte oändligt, medan ”verkligheten” saknar ände. I detta förhållande ligger en spänning, som i politiken leder till begreppslig strid. Man är överens om ett begrepp som sådant, särskilt om det har stor attraktionskraft, men man är oense om vad precis begreppet betyder. Denna enighet och samtidigt oenighet utgör politikens själva essäns. Goda exempel är begreppen ”Ådalen” och ”folkhemmet”. I bilderna av Ådalen var alla överens om att fem demonstrerande arbetare, eller för att vara mer precis, fyra demonstrerande arbetare och en ung kvinna som tittade på, sköts ihjäl Kristi Himmelsfärdsdagen 1931. Men där slutar enigheten och politiken tar vid. Flera andra metodologiska utgångspunkter och överväganden än det begreppshistoriska diskuteras. Till utgångspunkterna hör också en reflektion över historia och sambanden mellan det förflutna och nuet samt mellan historia, kollektivt minne och kollektiv glömska.

Roger Johanssons syn är att historievetenskapen står på samma grund i förhållande till ”tidsanda” och samhällsklimat som andra tecknare av historiska berättelser såsom författare, politiker, filmare, konstnärer och så vidare. De olika Ådalsbilderna berättas parallellt över tiden under såväl avgränsning som överlappning mellan de olika bilderna. Extra viktigt blir detta synsätt för lärarutbildningen, där Roger Johansson själv är verksam. Han problematiserar den vanliga uppfattningen att skolornas läroböcker är avskrifter av de akademiska böckerna. Läromedlens radikalare tolkning av Ådalen efter 1970 blev synlig i den akademiska produktionen först i slutet av årtiondet, varvid båda var barn av sin tid och de föreställningar och värderingar som utvecklades i det samhälle där de kom till.

På sidan 26 heter det att ”vi skriver själva i en ständigt pågående sammanhängande berättelse”, vilket finns allt skäl att instämma i. Det finns ingen position varifrån vi kan stå utanför och lyfta oss själva i håret. Vi är en del av det vi skriver om genom det samband vi etablerar till det genom själva skrivandet. Vi kan inte gå tillbaka till en punkt i det förflutna och upptäcka *wie es eigentlich gewesen* innan punktens framtid, det vill säga vårt förflutna, var känd. Vi kan inte tänka bort avståndet mellan oss och punkten. Vi kan tänka bort, glömma, förtränga en viss speciell sträcka, men då minns vi i stället en annan. Vi kan alltså inte vandra

On the Semantics of Historical Time, Cambridge Mass & London 1985; Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt/Main 2000

bakåt i historien, men bara översätta det förflutna till vår egen tid. Det är vad vi sysslar med som historiker och det är mindre banalt än det kan tyckas.

Författaren kommer i detta sammanhang in på begreppet historiskt minne. ”Om man med historia i någon mening kan mena vetenskapliggörande av vad som faktiskt utspelat eller utspelar sig – *'wie es eigentlich gewesen'* –, så skulle man också kunna tala om historiskt minne som vår uppfattning av vad som utspelat sig. Ådalen som motbild till det trygga Folkhemmet är en bild av hur vi kan uppleva verkligheten. Inte nödvändigtvis hur den såg ut.” (s 26) Här tangerar Johansson ett radikalt synsätt, där historiskt minne blir en konstruktion i nuet och som sådant föremål för revision när nuets tolkningsramar ändras. Detta radikala synsätt har konsekvenser för ett begrepp som kollektivt minne (jämför ”kollektiv identitet”), som tenderas att ses som något essentiellt, något som ett folk har och äger, ett förråd som existerar ”där ute”, i stället för som en diskursiv och tidsbunden skapelse. Här hade man önskat en utveckling av resonemanget och ett mer explicit fullföljande av en spännande tanke. Det ”kollektiva minnet” bleve därvid det ”historiska minnet” som skapas i samhällsdebatt och i konfrontation mellan olika minnesbilder under förtränganden av andra tänkbara minnen, vilka emellertid inte nödvändigtvis försvinner för gott utan kan plockas fram och minnas igen i ett nytt nu. Jag skulle emellertid vilja gå ännu längre och en gång för alla göra upp med begreppet kollektivt minne som kollektivsingular. Mot bakgrund av att det handlar om olika minnesbilder i större eller mindre grad av motsättning/överlappning till varandra vore det dags att börja tala om kollektiva minnesbilder eller bilder av det förflutna i plural.

Jag är efter läsning av avhandlingen flera gånger inte helt säker på hur konsekvent författaren är i sin tanke. Jag tycker mig ibland utläsa ett perspektiv, där det historiska minnet står i motsats till en tänkt vet(en)skap om vad som faktiskt hänt. Vetenskapen tycks i detta scenario handla om blottläggandet av ett rent tillstånd av essentiell fakticitet och autencitet. Det historiska minnet blir det befläckade tillståndet. Är därvid historievetenskapen en del av minnet/tolkningen eller kan den tränga bortom de bilder som utbildats i olika översättningar av det förflutna och hitta den i absolut mening sanna och slutgiltiga bilden? Historievetenskap, historiskt minne, kollektivt minne, kollektiv förträngning, kollektiv glömska, historiebruk, historiemyt, historia som vetenskap, som litteratur, som arkitektur, som film: Hur hänger dessa begrepp ihop? Vilka skillnader finns mellan dem? Finns något som förenar dem alla, inklusive historia som vetenskap? Här finns förvisso utrymme för en distinktion mellan historia som vetenskap och de övriga historiedimensionerna, men en sådan distinktion måste utgå från insikten att vetenskapen också är en del av dessa dimensioner. Från den insikten om delade villkor måste rollen för en kritisk historievetenskap sökas och preciseras.

Den preciseringen kan ske endast under en omfattande och djupgående debatt och går utöver vad man kan förvänta sig av en enstaka avhandling. Men Roger

Johansson har på ett förtjänstfullt sätt lämnat ett bidrag till den diskussionen. Min kritik gäller konsekvensen i perspektivet. Jag är inte säker på hur jag skall förstå de inledande över två hundra sidorna, ägnade åt en ingående diskussion av vad som faktiskt hände. Nu kan det förvisso sägas att analysen visar hur åsikterna om händelserna redan i samtiden gick isär, och att tolkningen och konstruktionen av minnet i efterhand just därför också blivit omstridda. Man får dock som läsare samtidigt en känsla av att författaren har som mål att själv etablera den slutgiltiga domen över händelserna och åsikterna 1931 genom att gå igenom protokoll, utredningar och så vidare en gång till och skildra vad som egentligen hände.[2] En sorts nollpunkt etableras till vilken sedan bilderna relateras. De blir myter med olika grad av sanningshalt beroende på avståndet till den etablerade nollpunktsbilden. Lite hårdraget uttryckt är det som om historikern stiger ut ur den samhälleliga processen av historieproduktion och tar ställning till den från läktaren. Jag använder mig av denna tillspetsning för att tydliggöra och lyfta fram principerna i min kritiska fråga. Och, som sagt, min läsning och tolkning är ambivalent. Analysen kan också läsas som en ambition att lyfta fram just de olika tolkningarna direkt efter händelserna och att argumentera för att därmed den framtida striden om minnet var inprogrammerad redan från början.

I periodiseringen av behandlingen av Ådalen i fackföreningarnas jubileumsskrifter urskiljs tiden från 1960-talets början till 1976 som en avgränsad tidsenhet. Slutpunkten markeras av löntagarfondsstriden och socialdemokraternas förlustval och början av slutet på det kalla kriget. Här hade en reflektion över ATP-frågans betydelse varit på sin plats. Den innebar för SAP inledningen på en skördetid i fördelningen av tillväxtekonomins avkastning, men samtidigt också nya svårigheter genom tilltagande vänsterkritik över att omfördelningen inte gick tillräckligt långt.[3] Socialdemokratisk självförståelse åstadkoms genom konstruktionen av 1930-talet som den stora vattendelaren i svensk politik och här hade naturligtvis Ådalen en speciell plats. Men också i vänsterkritiken fanns plats för Ådalen fast på ett annat sätt. Med ATP och den följande vänsterkritiken som referenspunkt hade säkert intressanta kopplingar till Ådalenbilderna kunnat göras.

Arthur Engberg var en nyckelfigur när den socialdemokratiska Ådalenbilden utvecklades. Frågan kvarstår hur man skall förstå Arthur Engbergs omsvängning mellan maj 1931 och september 1932 och när precis den skedde. I juni 1932 dömdes Engberg till tre månaders fängelse som ansvarig utgivare av *Social-Demokraten*. Han stod omedelbart efter skotten för en hårdare kritik mot militären än partiledaren Per Albin Hansson och dennes broder Sigfrid, som var utgivare av

2. På sidan 60 sägs syftet med kapitel 3 vara att föra en diskussion kring orsakerna bakom den militära eldgivningen i Lunde hamn och den bild den militära truppen hade av demonstranterna. Från dagens position eller vilken? Diskussionen fördes redan av undersökningskommissionen. Är det den granskningen som skall göras om?

3. Bo Stråth, *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*, Stockholm 1998.

Fackföreningsrörelsen, en kritik som var så hård att den resulterade i tryckfrihets- och ärekränkningsåtal och fällande dom. Vad som samtidigt pågick vid denna tid var en omorientering av SAP i spåren av det förskräckande kosackvalet 1928 från ett klass- till ett folkparti. Arthur Engberg hade på andra områden tidigare orienterat sig mot folkbegreppet som till exempel när han sökte omdefiniera den ungkonservativa folkkyrkan till en socialdemokratisk folkkyrka. Mot bakgrund av denna långsiktiga utveckling blir Engberg i framställningen gåtfull. När skedde närmandet till den officiösa socialdemokratiska bilden av Ådalenhändelserna och vilken var bakgrunden till fredspipan med Per Albin Hansson? Hade omsvängningen med den hägrande taburetten efter valet 1932 att göra? Med posten som ecklesiastikminister undgick Engberg att avtjäna fängelsestraffet. Roger Johansson ger en delvis annan bild än Lars och Nils Beltzén i deras Engberg-biografi. De ser ett samband till inträdet i regeringen i det realpolitikern Per Albin Hansson bättre kontrollerade den yvige visionären Engberg.[4] Håkan Blomqvist som senast berört frågan betonar snarare det nya ansvar Engberg fick med taburetten.[5] Helt klart antyder Roger Johansson efter sina ingående studier av SAP:s partistyrelse- och vu-protokoll en ny sida hos Engberg när han visar på Engbergs 180-gradersvändning vid partistyrelsemötet i november 1931. Det hade kanske varit att gå utanför avhandlingens ram och mål att söka förstå denna volt, men den är icke desto mindre intressant att notera.

En annan detalj: kapitel 6 om kampen om eftermälet är utsökt, men när Roger Johansson i diskussionen av filmerna om Ådalen som historisk källa ser dem som ”supplerande” primärkällor till andra skriftliga och muntliga källor är frågan varför inte som lika tungt vägande och i egen kraft primärkälla? I diskussionen av monumentet refererar han till George L Mosse, men det är något förvånande, att just på den punkten ingen referens görs till Reinhart Koselleck, som ju annars spelar en viktig roll som metodologisk inspirationskälla. Koselleck har inte bara skrivit begreppshistoria utan också undersökt hur samhällen vid olika tidpunkter integrerat sina i krig och genom kollektivt våld döda medelst minnesakter och monument.[6]

Roger Johansson har sammanfattningsvis skrivit en spännande och viktig doktorsavhandling, därför att den problematiserar förutsättningarna för historieproduktion och -konsumtion, varvid den bland annat väcker frågan om distinktionen mellan historia som vetenskap och annan historia. Historia är inte ett stycke förfluten tid som ligger någonstans där ute och väntar på att bli upptäckt, utan det förflutna och därmed historien skapas och återskapas som bilder och

4. Lars & Nils Beltzén, *Arthur Engberg – publicist och politiker*, Stockholm 1973, s 212.

5. Håkan Blomqvist, *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*. Stockholm 2001.

6. Michael Jeismann & Reinhart Koselleck (Hrsg), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München 1994.

projektioner från ett nu i ständig förvandling. Genom att utsiktsplatsen ständigt förändras, förändras också det landskap vi ser bakom oss. Det är också tydligt i avhandlingen, att det inte bara är en och samma bild som betraktarna ser, utan olika bilder, mer eller mindre konkurrerande, mer eller mindre oförenliga, mer eller mindre överlappande. Historien förhandlas fram i processer där nya bilder lagras på gamla. Till förtjänsterna vill jag också räkna användandet av nya okonventionella källor såsom spelfilm, journalfilm, skönlitteratur, läroböcker och monument.

Mina mer kritiska synpunkter gäller att författaren kunde ha varit ännu tydligare och dragit ut konsekvenserna för historievetenskapens villkor ännu längre. Därmed kunde avhandlingen ha blivit metodologiskt mer kontroversiell, vilket hade ytterligare bidragit till de många förtjänster den redan har.

Bo Stråth *

* Fakultetsopponent.